

249

Újházi Ederől

Most volt 40. évfordulója a kitűnő magyar színművész halálának.

ÚJHÁZI EDE
(Kassai Vidor festménye)

Én még ismertem, láttam játszani. Úgy írom le, hogy ott voltam a Nemzeti Színház nézőterén, mikor az ő Constantin abbé-ja járt-kelt a színpadon, mintha azt írnam, hogy „nagy idő tanúja vagyok“. Valóban nagy idő volt ez: a századforduló idején. Ott volt a Nemzetiben magyar színjátszás egyik szakaszának fénykora, a „nagy kvartett“: Vízvári Gyula, Náday Ferenc, Gabányi Árpád, Újházi Ede. Mindegyikük olyan múltból emelkedett ki, amikor a hatásvadászat, az éneklő hanghordozás, a rossz német iskolán nevelkedett érzelmesség és pátosz uralkodott a színpadon. 1831-ben, mikor a kassai dal- és színjátszó társulat megkapta a budai tanácstól a Várszínházat. Megyeri Károly már meghirdette az új elvet: a természetes és közvetlen játékmódot. De milyen hosszú időnek kellett eltelnie, amíg ezt az elvet megvalósították a gyakorlatban! A „nagy kvartett“ mindegyik tagja más-más módon fogott hozzá. Vízvári Gyula, már külsejénél fogva is, groteszk helyzetekben, a tragikomikus szerepekben tűnt ki. Náday Ferenc megvetette alapját a társalgási szerepkör új stílusának. Gabányi a régi, megszokott, de elnagyolt zsánerfigurák aprólékoságig való kidolgozásában ért el jelentős eredményt.

Újházi Ede nem kellett maszk. Néhány apró festécsöppön kívül semmit sem tűrt az arcán. Minden külsőséges hatástól idegenkedett. Nem mesterkedő, hanem mester volt: a szerepek belülről való megjátszásának nagymestere. Ha megjelent a színpadon és beszélni kezdett, vagy csak egy-két mozdulatot tett, a kornak és környezetnek a levegője áradt felénk. Nagy emberismerete, megfigyelőképessége, élménygazdagsága s az ő csodálatos bölcs derüje csupaélet-alakokat teremtett. A saját képére teremtette alakjait. Nemcsak azt érezte meg, hogy az alakítására bízott jellemnek szükségképpen hogyan kell viselkednie a szövegadta helyzetben, hanem elképzelte, hogyan viselkedett volna ő az alakja helyében az adott helyzetben, ha maga élte volna át a történeteket — egészséges, színgazdag lényével. Szuverén ura volt a színészi hatáskeresztnek, a formakésztségnek; minden mondanivalóra készen volt a megfelelő hangsúly, arcjátéka, gesztusa. Nagy színpadi tudása óvta meg az „ösztönös színészek“—re leselkedő veszedelmektől. Ez tette lehetővé, hogy mindig természetes legyen. Az egyszerűséghez és a természetességhez kell a legnagyobb tudás s a legátfogóbb érzésvilág a színpadon.

Könnyű hatást elérni olyan szavakkal, amiket pl. Lear mond a pusztai viharban. De amit Újházitól láttam a Constantin abbé-ban, egy sózrakozott pillanat természetes megjátszását, azt sohasem fogom elfelejteni. Pedig apróság volt. Constantin abbé elmegy hazulról s mikor kilép a kapun, hanyagul visszaszól: „Ha valaki keres, mondja meg, hogy nem vagyok itthon.“ Annyi természetesség, olyan megejtő kedvesség és jellemzőerő volt ebben a pár szavában, amit csak a legérettebb, a legnagyobb művészek tudnak így kifejezni.

Korszakos jelentősége, hogy művészete bele tudott nőni a korába. Elavultak már a hagyományos zsáner-figurák, a kötött, zárt színpadi típusok. Melegedett, forrt a századforduló polgárosodása, kezdték észrevenni és tisztelni az egyéniséget. Újházi Ede már egyéni vonásokkal pazarul jellemzett egyéniségeket hozott a színpadra.

Howy jutott el idáig?

Gyermekkoráról mit sem tudunk. Köztisztletben álló debreceni orvos fia volt, akít apja orvosnak szánt. A fiú megtagadta apja akaratát és húsz éves korában, 1864-ben elhagyta a szülői otthont, Sopronba ment, beállt Szigeti Imre társulatához. Hősszerelmes akart lenni, mert még tele volt a füle a német iskola érzelgős hangjaival, de Tóth József, a jellemszínész annyira hatott rá, hogy hamarosan áttért a karakter szerepekre. Rövidesen megvált Szigeti Imre társulatától, átszereződött Bényei István és Laczkó Gergely egyesített társulatához, 1866-ban már Fehérvári Antal kolozsvári társulatánál találjuk, azután Kassára megy Latabár Endréhez. Vidéki sikereire felfigyelt Szigligeti Ede, vendégfellépésre hívja a Nemzeti Színház színpadára, 1869 augusztus 13-án Jágót alakítja (az Othellóban), de döntő sikerét az öt nap múlva színrekerülő darabban (A miniszter előszobájában) aratja. Pályájának sorsa megpecsételődött. Szigligeti 1870 április elsején a Nemzeti Színházhoz szerződött. Ettől fogva rohamosan bontakozik ki színészi egyénisége és nagysága. De csak akkor bontakozhatott ki teljes szélességében sokrétű tehetsége, amikor Paulay Ede vette át a Nemzeti Színház igazgatását. Míg azelőtt túlnyomórészt cselszövő jellemek ábrázolását kívánták tőle, most már minden oldalról bemutathatta mérhetetlen színészi felkészültségét. Amellett Paulay Edével új korszak kezdődött: a kollektív színjátszás korszaka. Ez új lehetőségeket nyitott további művészi fejlődéséhez.

Újházi Edére már pályája legkezdetén döntően hatott Szerdahelyi Kálmán művészi és emberi egyénisége. Szerdahelyi felkarolta az útkereső fiatal színészt — Újházi —, foglalkozott vele, vendégül is látta. Erről tanúskodik az a levél, amelyet Újházi Prielle Kornéliának írt, arról, hogy miért Szerdahelyi Kálmánnal kezdte el visszaemlékezései hosszú sorát („Régi nagy színészekről”) a Bródy Sándornak 1903 március 1-én megindult „Jövendő“-jében. A levél így szól:

„Kedves jó Patronám! Amikor nagy színészekről beszélgetésemet a ma megjelent „Jövendő“-ben Szerdahelyi Kálmánnal kezdem, nemcsak a hálás kegyeletnek adózom, de meggyőződésem, hogy ő nagyok közt is a legnagyobb volt. Fogadjja szívesen és nézze el, ha egy-két hevenyészett reminiscenciát talál is benne, de a nagyközönség szívesebben olvas tréfákat, mint komoly dolgokat: színészekről. Fogadjja mély hódolatomat — mindig és mindenben hű Potyusa.“

A Nemzeti Múzeum kéziratára Újházinak Prielle Kornéliához írt 19 levelét őrzi, az első 1869-ben, az utolsó 1903-ban kelt. Valamennyi így kezdődik: „Kedves, jó Patronám!“ Újházi visszaemlékezéseiből később egész kötet kerekedett, amelyet 1908-ban adott ki „Régi nagy színészek“ címen.

Rendkívül jellemző, magára Újházira, az az alapakkord, amellyel belevág Szerdahelyi Kálmán jellemzésébe. Írása így kezdődik:

„A hatvanas években, a pesti Nemzeti Színház színpadán, egy fiatal magyar színész egész jelenét a közönséghez háttal fordulva játszotta végig. Egyetlen mozdulata, arc-rándulása sem volt a közönség számára; egész lelkével, művészetének minden segédeszközével a szerepe felé fordult. Valóságos merénylet volt ez abban az időben, amikor minden színész, — még a lázongóelkű Coriolanus is — kötelességének tartotta, hogy lojálisan a lámpák elé pattanjon és onnan deklamálja belé a közönségbe mondókáját. Am a merénylet sikerült, és ez időtől van helye a természetességnek a magyar színpadokon. Ez a fiatal színész Szerdahelyi Kálmán volt.“

Nemcsak visszapillantás ez, hanem bensőséges vallomás arról, hogy miben látta Újházi — még pályája kezdetén — a magyar színjátszás legfőbb feladatait. Ő is ezen az új úton indult el, a természetesség lett művészi hitvallása és ereje. Ezt hirdette később az Országos Színiakadémián, amelynek huszonöt évig volt tanára.

A külföldiek közül Zacconi hatott rá a legerősebben. Nyári külföldi barangolásai közben fedezte fel Bécsben. Lázba jött attól, amit a vendég szereplő olasz staggione-társulattól látott. Készen, kiforrvá tárult fel a szeme előtt az új olasz színjátszó iskola telivér verizmusa. Zacconi játéka elragadta. Hazajöve nem nyugodott addig, amíg az 1896 május 1-én megnyílt Vígszínház le nem hozatta Zacconi társu-

Színház és Filmművészet

1956 — 1 —

latát. Zacconi zsúfolt házak előtt játszott egy hónapon keresztül. Újházi boldog volt. A hosszú időn át félrenevelt pesti közönség megbarátkozott a realista színjátszás akkori megnyilatkozásával.

Újházi Zacconitól is tanult, de őt sem utánozta. Filozófikus magaslatról nézte az ellenmondásokkal teli életet. — Minden rosszul van úgy, ahogy van, — mondotta — repülünk feljebb és mosolyogjunk; ha valamin meghatódunk, zárjuk el a keservünket, majd kijön valamelyik szerepben. Bölcsen élt — vigan, folyton tréfálkozva, élvezte az életből azt, ami benne jó. Szerette a jóbarátok társaságát. Mindig megvolt valahol az ő „Újházi-asztal“-a, körülötte zajlott az élet. Szeretett jól enni. Egyszer egy budai vendéglőben elmagyarázta, hogyan kell a legízletesebb tyúklevest elkészíteni. Azóta úgy készítik minden jó konyhán s az étlapokra rákerült az „Újházi-tyúklevés“. Ne kicsinyeljük le ezt aényt. Lényéhez tartozott a jóízűség. Nemcsak kívánta, de adta. Sok jó íz vált benne vérré, emberré s ez a sok jó íz belekerült „jóízű“ alakításaiba.

Egymáson keresztül csillogott a szíve és az esze. Ady Endre így írt róla: „Mesebe illő nagy kivétel, ha a színésztalentum nagy intellektusba foglalódik. A nagy ágáló művészet s nagy intellektus szinte történelmi nagysággá teszi az individuumot. Nekünk, szegény kis magyar nációnak van egy ilyen emberünk, Újházi Edének hívják...“

Egy egész ország szerette. Pesten mindenki ismerte. Mosoly ült az ajkunkra s felcsillant a szemünk, ha észrevettük kedvenc járművén, egy „ócska konflison“. 1908 után, amikor a régi Nemzeti Színház társulata átköltözött a megszűnt Népszínház épületébe, délelőttönként, próbák közben ott üldögélt a színészbejáró előtt a fal mentén elhelyezett padon, fején felhajtott szélű könnyű puhakalappal, ajkai között bagóig égett szivarral. Boldog volt, aki melléje ülhetett. Senki nem ment el előtte anélkül, hogy hosszan, szeretettel bele ne nézett volna bölcs, öreg abbéarcába.

Mindent játszott, a szublimált tragédiáktól a vaskos bohózatokig. Árnyalatokban leggazdagabb, legmélyebb vigjátéki alakítása a „Constantin abbé“ mélyszívű, jóságos, naíval tisztalelkű öreg lelkésze volt. De nagy hatást ért el Crampton mester drámai szerepében is. Híres volt „A zalameai bíró“-ja. A „Falu rossza“ Gonosz Pistáját ő teremtette színpadra. Emlékezetes alakítása volt a „Bor“ Göre Gábora. Tiborcát (Bánk bán) nem lehet elfelejteni. Szívbemarkoló volt. Ezt az alakítását, közvetlenségben, megrázó erőben, művészi fenségben senki sem múlta felül.

Játszott Shakespeare-darabokban. A „Vihar“-ban Kurjancsot, a „Vízkereszt“-ben Malvoliót, a „Troilus és Cressida“-ban Pandarust alakította a tőle megszokott életteljességgel. Monumentális volt „VIII. Henrik“ Wolsey bíbornokában és tökéletesen az egyéniségéhez talált Menenius Agrippa alakja a „Coriolanus“-ban. Játszotta „A velencei kalmár“ Shylock-ját is, de ez a szerep kissé idegen volt tőle, komikus elemekkel töltötte fel, mindenki mástól elütően, eredeti felfogással alakította. Nagy jellemző erővel formálta meg a cselszövő Jágót az „Othello“-ban.

Még életében elismerték. De semmit sem változtatott bohém kedélyén, hogy melére hullott a lovagkereszt és a vaskorona-rend. Ezen is csak tréfálkozni tudott. Sokkal inkább foglalkoztatták állandó anyagi zavarai. Nem tudott a pénzzel bánni; a legfőbb dolog volt ez, amihez nem értett.

Két évig (1888—1890) játékmestere volt az Operaháznak. Negyven éves tagsági jubileumán, 1910-ben a Nemzeti Színház örökös tagja lett.

Mikor 1913-ban Tóth Imre nyugdíjazta, MórícZ Zsigmond arca elborult, „Újházi is nyugalomban“ címen cikket írt a Nyugatba, kegyetlenségnek bélyegezte az igazgató elhatározását. „Most, hogy eltűnik a színpadról az ő szeretetreméltó, nemes alakja, úgy kell látnunk, lezárul vele egy kor és az ő nyugalombalépte mintha történelmi záróköve volna a magyar színészet fejlődése egyik érdekes korszakának.“

Még két évet élt, de teste és kedélye rohamos pusztulásnak indult. Anyagi bajok gyötörték. Későn jött a segítség. A javára rendezett kolozsvári díszelőadás is elkészült. Egy nappal előbb, 1915 november 5-én halt meg. Janovics Jenő a művészetéről szóló prolóógus helyett már csak nekrológot mondhatott.

HALASI ANDOR